

UOT 321(091); 342.24**HÜQUQ TARİXİNİN ÖYRƏNİLMƏSİNİN
BƏZİ METODOLOJİ ASPEKTLƏRİ****X.C.İSMAYILOV***Bakı Dövlət Universiteti**ismail@mail.ru*

Hüquq tarixinin dərk edilməsinə elmi yanaşma tarixi faktların və hadisələrin konseptual və nəzəri başa düşülməsini və qiymətləndirilməsini nəzərdə tutur. Bu problemin həllinə ümumelmi, xüsusi tədqiqat metodlarından istifadəyə əsaslanmaqla nail olmaq olar ki, bu da tarixi-hüquqi biliklərin metodoloji əsaslarının təkmilləşdirilməsini və hüquq metodologiyasının müxtəlif sahələrinin dərinəndən təhlilini tələb edir. Məqalədə hüquq tarixinin dərin qatlarının öyrənilməsində metodologiyanın əhəmiyyətinə və roluna diqqət çəkilir.

Açar sözlər: hüquq tarixinin metodologiyası, rasionallıq, irrasioallıq, sosial tərəqqi, fərdilik, idrakilik

Hüquq tarixinin öyrənilməsi və dərk olunmasının metodoloji istiqamətlərinin içərisində yer alan vasitələrdən biri də tarixi-sosioloji metod hesab edilir. Hüququn mahiyyətinin aydınlaşdırılmasını onun müxtəlif tarixi dövrlərdə cəmiyyətin durumundan, sosial quruluşdan, iqtisadi münasibətlərdən, ideologiya və mədəniyyətdən asılılığı ilə əlaqələndirən bu metodun xarakterik cəhətlərini açıb göstərməkdən öncə hüquq tarixinin metodologiyası ilə bağlı bəzi ümumi fikirlərin üzərində dayanaq.

Hüquq tarixinin metodologiyası konkret ölkənin ərazisində mövcud olmuş tarixi-hüquqi faktların və hüquq institutlarının tarixi inkişafının qanunauyğunluqlarının öyrənilməsinin üsulları, vasitələri, prinsipləri və metodlarının məcmusunu özündə ehtiva edir. Hüquq ədəbiyyatında metodologiya haqqında müxtəlif səpgili mövqe və fikirlərə təsadüf olunur. Bu sahədəki tədqiqatçılardan birinin haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi, «Metodologiya anlayışı indiki dövrdə o qədər çox işlənir və dəbə minmişdir ki, demək olar hər hansı müəyyənliyini itirmiş və əksər hallarda fəlsəfinin anlayışı ilə qarışmışdır» (14, s.22). Belə bir qarışıqlığı əvvəlki dövrlərin hüquqi fikir tarixində də görmək olar. XIX əsrin müəlliflərindən birinin mövqeyinə görə,

«hüququn dərki ehkami, fəlsəfi (dialektik), tarixi və müqayisəli metodların istifadəsini ehtiva edir» (16, s.5-9). Lakin metodologiya daha geniş həcmli və mürəkkəb bir təzahür olaraq yalnız təklif olunan metodlara münqar edilə bilməz. Həmin müəllif söylənən metodların ümumi cəhətlərini qeyd etməklə yanaşı, daha çox onların neqativ tərəflərinin üzərində dayanır ki, bu da həmin metodların, xüsusən də tarixilik və müqayisəlilik metodlarının rolunun aşağılanmasına gətirib çıxarır.

Qeyd etmək lazımdır ki, metodologiyaya yalnız metodlar haqqında elm kimi, yaxud metodlar haqqında təlim kimi yanaşmaq da düzgün olmazdı. O, özündə digər məsələlərlə yanaşı, tədqiqatçıların dünyagörüşü mövqeyini də birləşdirir. Dünyagörüşü məsləklər, baxışlar, aksioloji direktivlər, prinsiplər sistemini, şəxsiyyətin həyat mövqeyini ifadə edir. Məhz buna görə də dünyagörüşü hər bir fərdin onun qarşısında duran vəzifələrin həllində fəaliyyət istiqamətini və yanaşma tərzini müəyyənləşdirir. Bu baxımdan ictimai və təbii varlıqlarla bağlı mürəkkəb problemlərin həlli üzrə elmi-tədqiqat fəaliyyətində dünyagörüşü mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Obyektlərin, hadisə və proseslərin öyrənilməsi zamanı dünyagörüşü bir qədər məhdud, yəni peşəkarlıqla əlaqəli rolunu oynayır. Bu və ya digər sosial problemləri, xüsusilə də hüquqi problemləri nəzərdən keçirərkən tədqiqatçı bu problemlərə, eləcə də onların barəsində ədəbiyyatda irəli sürülmüş və əks etdirilmiş mövqe və yanaşmalara, müxtəlif elmi həll yollarına özünün münasibətini bildirir. Görkəmli hüquqşünas-alim C.Kərimovun qeyd etdiyi kimi, «metodoloji təfəkkür obyektiv olanı subyektivə, idrakı dərək olunmuşa, real obyektləri, hadisə və prosesləri onların dərək edilmiş surətlərinə çevirməyə istiqamətlənmişdir» (7, s.9).

Əvvəllərdə təklif olunan həll variantlarının tənqidi qiymətləndirilməsi tədqiqatçının peşəkar dünyagörüşünün istiqamətindən, yəni onun bu və ya digər elmi məktəbə və ya istiqamətə mənsubluğundan asılıdır. Tədqiqatçının peşəkarlıq istiqaməti son anda onun dünyagörüşü ilə müəyyən edilsə də, həmin dünyagörüşün hüdudlarında dərketmə obyektinə, onun tədqiqat istiqamətinə, tədqiqat obyektinin bu və ya digər formada şərhinə yanaşmalarda müxtəliflik özünü biruzə verir.

Metodologiya özündə yalnız ontoloji deyil, həm də qnoseoloji əhəmiyyətə malik olan və əlahiddə olaraq götürülmüş hər hansı elm sahəsində istifadə olunan ən mühüm, əhatəli xüsusi elmi bilikləri ehtiva edir. Metodologiyaya müəyyən biliklər sahəsində tətbiq edilən xüsusi idrak üsulları da daxildir. Tarixən metodologiya hər hansı bir elm sahəsinin deyil, bütün elmi biliklər kompleksinin səyi nəticəsində hasilə gətirilmiş və inkişaf etdirilmişdir.

Ümumelmi fenomen olaraq metodologiya ümumi idrakın sintezi nəticəsində formalaşmış və dərketmə prosesinin konkret olaraq hansı elm sahəsinin çərçivəsində həyata keçirilməsindən asılı olmayaraq bütövlükdə

ümumi idrak prosesinə xidmət edir. Bununla belə metodologiyanın ümumiyyəti onun tədqiq olunan obyektlərin spesifik cəhətlərinin aydınlaşdırılmasındakı rolunu inkar etmir, əksinə onun belə hallarda istifadəsi təqdir olunur və zəruri hesab edilir. Elmi biliklərin bütün sisteminin idraki özülü olmaq etibarilə metodologiya bir neçə komponentləri özündə birləşdirir. O, metodlar sistemi və metodlar haqqında təlim olmaqla bərabər, tədqiqatçının müəyyən dünyagörüşü mövqeyidir, ümumi nəzəri prinsiplərdir, həm ümum-elmi, həm də xüsusi-elmi idrak metodlarıdır.

Onu da demək lazımdır ki, ümumi hüquq nəzəriyyəsinin qnoseoloji və ontoloji istiqamətə malik olması və bu xüsusda bütün hüquq sahələri üçün, o cümlədən də Azərbaycanın hüquq tarixi üçün metodoloji əhəmiyyət daşıması şəxsizdir. Hüquq nəzəriyyəsinin ontoloji-fundamental konsepsiyaları, eləcə də digər hüquq elmlərinə münasibətdə onun qnoseoloji rolu müxtəlif hüquq sahələri üzrə, xüsusən də Azərbaycanın hüquq tarixi sahəsində tədqiq olunan obyektlərin spesifik cəhətlərinə nüfuz etmək üçün dialektik qanunların və kateqoriyaların, müxtəlif metodların kor-koranə deyil, yaradıcı tətbiqini, onların tətbiq olunan problemlərlə uzlaşdırılmasını, yenidən işlənilərək və şüur süzğəcindən keçirilərək tətbiqini şərtləndirir. Belə ki, məsələn, Azərbaycanın hüquq tarixində hüquqi hadisələrin, təzahür və proseslərin forma və məzmununun özünəməxsus cəhətlərini aydınlaşdırmaqdan ötrü onların təkamülü inkişafını və dəyişkənliyinin səbəblərini, ayrı-ayrı tarixi dövrlərdə bu və ya digər hüquqi hadisə və proseslərin nisbəti və qarşılıqlı əlaqəsini üzə çıxarmaq son dərəcə zəruridir.

Azərbaycanın hüquq tarixi elmində konkret tarixi-hüquqi faktların araşdırılması və öyrənilməsi baxımından metodologiyanın strukturu və mahiyyətinə qısaca da olsa nəzər salaq. İctimai hadisələrin bir hissəsi olan hüquqi hadisələrin öyrənilməsi cəmiyyətin inkişaf qanunauyğunluqlarına söykəndiyindən bu elmin metodologiyasının tərkib hissələrindən biri kimi ümumi idrak prinsipləri çıxış edir ki, bunların da sırasına obyektivlik prinsipi (tarixi-hüquqi hadisələrin elmi bilikdə həqiqi, reallıqda olduğu kimi, təhrif edilmədən əks etdirilməsi), idrakilik prinsipi (obyektiv reallığın öyrənilən təzahürlərinin dərk edilməli, anlaşılın olmasının zəruriliyi), determinizm prinsipi (hüquqa onun tarixi inkişafında cəmiyyətin digər təhtəlsistemləri ilə qarşılıqlı əlaqədə baxılmasını müəyyən etməklə yanaşı, hüquq institutlarının inkişafı prosesində qarşılıqlı asılılığının göstərilməsi), plüralizm prinsipi (tarixi-hüquqi hadisələrin tədqiqində çoxaspekllilik), nəzəriyyə və praktikanın vahidliyi prinsipi (Azərbaycanın hüquq tarixinin araşdırılmasının məqsədinin müasir dövrdə praktiki istifadəyə yönəlmiş müəyyən nəticələrin əldə edilməsinin olması) aid edilə bilər (1, c.4-5).

Azərbaycanın hüquq tarixinin predmetinin dərk edilməsi üçün müxtəlif üsul və vasitələri özündə ehtiva edən metodların əhəmiyyəti danılmaz-

dır. Metodlar, əsasən iki qrupa bölünür. Birinci qrupa ümumelmi metodlar aiddir. Bunların içərisində analiz (tarixi inkişafın müxtəlif mərhələlərində öyrənilən hüquqi hadisələrin strukturunun üzə çıxarılması, strukturun elementləri arasındakı qarşılıqlı əlaqələrin müəyyənləşdirilməsi), sintez (hüququn tarixi inkişafı haqqında dolğun təsəvvürlərin əldə edilməsi üçün analiz prosesində ərsəyə gətirilən məlumatların ümumiləşdirilməsi), deduktiv (hüququn öyrənilməsi ümumidən xüsusiyyətdə doğru məntiqi əməliyyatların köməyi ilə həyata keçirilir, yəni ümumi tarixi proseslərin əsasında hüquqda baş verən xüsusi təzahürlər və zəminlər müəyyənləşdirilir), induktiv (yəni, müxtəlif növ xüsusi faktların müqayisəsi, uzlaşdırılması yolu ilə hüquqda ümumi qanunauyğunluqların hasil edilməsi), ekzegetika (hüququn tarixi mənbələrinin təfsiri əsasında onun öyrənilməsi) metodlarını qeyd etmək olar.

İkinci qrupa xüsusi metodlar daxildir. Hüquqi proseslərin tarixi inkişaf qanunauyğunluqlarının öyrənilməsi, habelə hüquqi hadisələrin və faktların mahiyyətinin dərk edilməsinin xüsusi elmi metodları içərisində konkret tarixilik metodunu göstərmək olar. Bu metod hüquqi hadisələrin konkret tarixi tədqiqini nəzərdə tutur, tədqiqat obyektinin mövcud olduğu şəraitin bütün şərtlərinin dəqiq nəzərə alınmasını, hüququn yaranması və inkişafındakı qanunauyğunluqların xarakterinin üzə çıxarılmasını tələb edir.

Xüsusi metodlardan olan xronoloji tədqiqat metodu hadisələrin xronoloji ardıcılıqla izlənməsini başlıca tələb kimi irəli sürür, ona görə ki, tarix hadisələrin zamana görə hərəkəti olduğu üçün tarixi-hüquqi hadisələrin öyrənilməsi xronologiyasız mümkün deyildir (1, s.5). Bu metodun köməyi ilə Azərbaycanın hüquq tarixində dövrləşdirmə aparılarkən iki əsas şərtin gözlənilməsi zəruri sayılır. Bunlardan birincisi hüquq tarixinin dövrləşdirilməsi zamanı hüquqi həyatın bütün sahələrindəki dəyişikliklərlə sıx bağlı olan Azərbaycan tarixinin başlıca mərhələlərinin nəzərə alınması, ikincisi isə hüququn özünün inkişafındakı əsas məqamların, bu inkişafa təsir edən müəyyənədi amillərin aşkar edilməsi və dövrləşdirmənin bu meyarlar əsasında aparılmasıdır.

Müqayisəli tədqiqat metodu da xüsusi metod kimi mühüm rola malikdir. Belə ki, aşkar edilmiş tarixi-hüquqi faktların əsl mənası yalnız onların digər oxşar, eynitipli faktlar silsiləsi ilə müqayisəsində tam açılır. Konkret hüquqi hadisələr həm onların ayrı-ayrı keyfiyyətlərinin, cəhətlərinin digər eynitipli və eynizamanlı hadisələrin müvafiq göstəriciləri ilə qarşılaşdırılması, həm də müxtəlif zaman kəsiklərində onların inkişafındakı dəyişikliklərin tutuşdurulması yolu ilə öyrənilir. Müqayisəli təhlil metodu müxtəlif xalqlarda, müxtəlif ərazilərdə və müxtəlif tarixi mərhələlərdə hüququn inkişafının ümumi qanunauyğunluqlarını aşkar etməyə imkan verir.

Sistemli təhlil metodunda hüquq tarixinin öyrənilməsi bu elmin daxili (yəni hüquq normaları və institutlarının yaranması və inkişafına) və xa-

rici (yəni hüquq mənbələrinin və ya hakimiyyət strukturlarının tarixinə) hissələrə bölgüsü əsasında qurulur. Ayrı-ayrı tarixi dövrlərdə hüququn, onun sisteminin, mənbələrinin, institut və normalarının tam və sistemli öyrənilməsi bütövlükdə konkret dövrün hüququnun mahiyyətinə nüfuz etməyə imkan verir və həmin dövrdə mövcud olan hüquqi kateqoriya və anlayışların digər dövrlərdə hansı dəyişikliklərə məruz qalmasını göz önündə canlandırır.

Xüsusi metodların içərisində həmçinin təsnifat metodunu, dövrləşmə metodunu, hüquqi bənzətmə metodunu və s.-ni də qeyd etmək olar.

Son dövrlərdə hüquq tarixi elminin problemlərinin elmi tədqiqi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edən komplekslik üsulundan istifadənin zəruriliyini də qeyd etmək istərdik. Bu üsul müxtəlif elm sahələrində formalaşmış biliklər sisteminin onlar üçün ümumi olan obyektlərin öyrənilməsi zamanı istifadə oluna bilər. Təəssüflə vurğulanmalıdır ki, bəzi hallarda bu və ya digər obyektin kompleks tədqiqində elmi biliklərin pozitiv sintezi, qarşılıqlı təsiri, inteqrasiyası əvəzinə faktiki olaraq bir elm tərəfindən ortaya atılan anlayışların, metodların, nəzəri problemlərin digərləri tərəfindən mexaniki surətdə əxz edilməsi baş verir. Müəyyən elm sahəsində, xüsusən də Azərbaycanın hüquq tarixi elmi sahəsində müvafiq obyektin tədqiqi prosesində yalnız metodların qarşılıqlı təsiri, onların inteqrasiyası nəticəsində həmin obyektin hərtərəfli və dərinlən dərk edilməsi istiqamətində əməli nəticələri əldə etmək mümkündür.

Hüquq tarixinin sosioloji aspektlərinə gəldikdə isə ilk növbədə qeyd edək ki, onlar ilk növbədə konkret sosial-hüquqi obyektin xarakteristikasının müəyyənləşdirilməsi üçün onun təkamülünün müxtəlif səviyyələrini müqayisə etmək, həmin obyektin təkmilləşdirilməsinin başlıca tarixi tendensiyalarını üzə çıxarmaq imkanı verir.

Tədqiqatçıların gəldiyi belə bir ümumi mövqe mövcuddur ki, səviyyəsiyindən asılı olmayaraq sosioloji bilgilər ikili funksiya ilə – sosial gerçəkliyin izahı və onun yeni formaya salınması, yəni transformasiyası funksiyası ilə səviyyəsiyənlir. Sosiologiyada nəzəri və ya fundamental və empirik və ya tətbiqi bilgi səviyyəsiyələrinin mövcudluğu ilk növbədə onun elmi və praktiki məsələlərin izahına istiqamətlənməsi ilə bağlıdır. Belə ki, empirik tədqiqat eyni zamanda həm nəzəri, həm də tətbiqi sosioloji araşdırmalarla bağlıdır. Onun başlıca məqsədi həm müəyyən məqamda nəzəri əsasların formalaşdırılmasını, həm də praktiki tövsiyələrin işlənilib hazırlanmasını əhatə edir. Əldə edilən biliklərin səviyyəsiyəsi baxımından tətbiqi xarakterə malik tədqiqat gerçəkliyin yeni formada izahı kimi məsələnin həllinə yönəlmişdir.

Onu da qeyd edək ki, sosioloji aspekt yalnız elmi və ya tətbiqi araşdırmanı deyil, həm də qarışıq səviyyəsiyəli tədqiqatı və analizi nəzərdə tutur ki, sonuncuda həm elmi, həm də praktiki məsələlər birlikdə öz həllini tapırlar. Tədqiqatın bir və ya iki bilik səviyyəsiyəsində, yəni nəzəri və ya empirik səviyyəsiyə

yələrdə aparılmasından, onun yalnız elmi və ya yalnız tətbiqi xarakterə malik olmasından asılı olmayaraq o, özündə bütün metodoloji məsələlərin həllini ehtiva edir.

Ümumilikdə götürdükdə sosioloji tədqiqatlar müxtəlif sosial birliklərin fəaliyyəti və inkişafının qanunauyğunluqlarının, insanların, onların birgə fəaliyyətinin xarakteri və üsullarının öyrənilməsinə əhatə edir.

Humanitar fənlərin intensiv diferensiasiyası XIX əsrdən etibarən müşahidə olunmağa başlayır. Tarixi biliklərin ümumiləşdirilməsi və ictimai inkişafın mümkün qanunlarının üzə çıxarılmasının tələb olduğu müstəqil bilik sahələri kimi tarix (o cümlədən hüquq tarixi) və tarixin fəlsəfəsi kimi elmlər meydana gəlir. Bu arada hüquq tarixinin metodoloji və sosioloji tərəflərinə diqqətin yetirilməsi onun konkretliyi, mücərrədliyi və təsviriliyi ilə yanaşı, eyni zamanda tarixi-hüquqi faktlarla müəyyən mənada bağlı olan köklü təkamül elementlərini, tarixi-hüquqi hadisələrin öyrənilməsi və araşdırılmasının bir sıra üsul və vasitələrini əks etdirən ideyaların da ortaya atılmasını şərtləndirmiş oldu. Həmin dövrdə tarix adətən progressiv şəkildə inkişaf edən və başlıca istiqamətlərdən yayınmanın istisna olduğu mexaniki, fatalistik bir proses kimi nəzərdən keçirilirdi. Məhz belə bir şəraitdə müxtəlif ictimai ideallar, utopiyalar yaranır, belə demək mümkünsə, sosial xəyalpərəstlik ənənələri formalaşdırdı. Baş vermiş sosial-siyasi, iqtisadi və hüquqi hadisələrə münasibətdə tarixi yanaşmanı sərgiləyən bir çox mütəfəkkirlər dünya tarixinin zəngin faktiki materiallarını elmi dövriyyəyə cəlb edirdilər.

Bunların nəticəsində tarixi sosiologiya adlandırılan mühüm bir elmi istiqamətin formalaşdırılması baş verdi ki, həmin istiqamətin ayrılmaz cəhətlərindən biri kimi tarixi inkişafın sosioloji təhlilinin köməyi ilə sosial qanunauyğunluqların üzə çıxarılmasının zəruriliyi zamanı, yəni tarixdə, həmçinin hüquq tarixində ümumiləşdirilmələrin daha yüksək səviyyəsinin tələb olduğu hallarda tarixi məlumatların təsviri və analizi, o cümlədən də bununla əlaqədar yaranan problemlərin həlli məqsədilə işlənilən hazırlanan sosioloji konsepsiyaları göstərmək olar. Digər tərəfdən bu və ya digər sosioloji konsepsiyaların mahiyyətinin əyani şəkildə nümayişi və sınaqdan keçirilməsi üçün tarixi məlumatlardan istifadə olunması adı çəkilən istiqamət üçün səciyyəvidir. Bununla yanaşı, qeyd etmək lazımdır ki, tarixi sosiologiya özündə nəzəriyyədən daha çox cəmiyyətin tarixi inkişafının təhlili metodlarının məcmusunu əks etdirir.

Tarixin özünün sosiologiyanın öyrənilmə predmetinə daxil olması aspektindən çıxış edərək deyə bilərik ki, hüquq tarixinin sosioloji kəsimi hüquqi sosiologiyanın mühüm tərkib hissəsini təşkil edir. Siyasi-hüquqi institutların sosioloji analizi onları geniş tarixi müstəvidə nəzərdən keçirmədən istənilən halda belə bitkin olmayacaqdır.

Bəşəriyyət tarixinin, ictimai həyatın səciyyəvi cəhətlərindən biri də

ziddiyyətlikdir, antinomizmdir, yəni bir-birilə üzvi şəkildə bağlı olan iki hadisənin eyni zamanda qarşılıqlı olaraq bir-birini istisna etməsidir. Hüquq tarixi də bəşəriyyətin tarixinin bir hissəsidir. Bu baxımdan insan varlığının bütün antimomiyaları hüquq tarixinə də tam şəkildə şamil olunur. İlk baxışda belə görünə bilər ki, tarixin dialektik ziddiyyətlərin növbəliliyi kimi antinomiyalar nöqtəyi-nəzərdən baxılması qaydası sosiologiyadan daha çox fəlsəfəyə aid olan bir məsələdir. Lakin nəzərə alaq ki, hüququn sosiologiyası da ciddi elmi istiqamət kimi siyasi-hüquqi institutların dinamik xassələrinin ziddiyyətliliyini bütünlüklə ifadə etmək vəzifəsini daşıyır. Hüququn fəlsəfi aspektdə öyrənilməsindən fərqli olaraq, hüququn sosiologiyası hüququn təşəkkülünü, fəaliyyət və inkişafını sosial cəhətdən şərtlənmiş fenomen qismində nəzərdən keçirir. Burada toplumun və onun hər bir üzvünün mənafə və tələbatlarına hüquqi nizamlaşmanın məqsədləri ilə əlaqələndirilən təsir faktoru kimi fərdlərin cəmiyyətdə davranışlarının formalaşmasında hüququn rolunun öyrənilməsi həyata keçirilir. Özü də bu zaman göstərilən sosial faktorlar, o cümlədən onların analizi hüququn sosiologiyası tərəfindən xüsusi metodların köməyi ilə ortaya çıxarılan, lakin özünün elmi ifadəsini tam tapmamış faktorların mahiyyətinin aydınlaşdırılması prizmasından çıxış edilməklə öyrənilir. Siyasi-hüquqi institutların funksional və struktur baxımdan qarşılıqlı əlaqəliliyi onların sıçrayışvari, bəzən də ağırlı və qeyri-normal inkişafını da istisna etmir. Məhz bu amildən çıxış edərək söyləyə bilərik ki, nə qədər paradoksal görünsə də, hüquq tarixinin məzmununda əvvəlki və yeni, progressiv və regressiv, rasionallıq və qeyri-rasional məqamlar birlikdə mövcuddurlar.

Onu da qeyd edək ki, elmi idrak iki əsas metoddan – ümumiləşdirici və fərdiləşdirici metodlardan daha çox istifadə edir. Ümumiləşdirici metod təkrarlığın olduğu yerdə, yəni hadisələrin hansısa bir qanunauyğunluğa daxil edildiyi məqamda tətbiq olunur. Fərdiləşdirici metoda gəldikdə isə o, əksinə, obyektin unikallığını, fərdiliyini, təkrarsızlığını müəyyən etməyə və onu məhz bu cür təsvir etməyə yönəlmişdir. Fərdiləşdirici metod həm də elmi metod hesab olunur, çünki məntiqi vasitələrdən istifadə etməklə hər hansı hadisənin ümuməhəmiyyətli dəyərə malik olmasını müəyyənləşdirir, öyrənilən hadisənin daxilində səbəbli-nəticəvi əlaqələri üzə çıxarır.

Ümumiləşdirici bilgilər bu və ya digər dərəcədə mütləq həqiqətə yaxın olsalar da, fərdiləşdirici bilgilər onların təşkili prinsiplərinin bir-birini əvəzləyən müstəsna faktiki dəyərlər kimi qəbul edilməsi baxımından tam həqiqətlə bağlı deyildirlər. Bu baxımdan müxtəlif tarixi həqiqətlərin mövcudluğu sosial-mədəni dairələrin, məsələn vahid dəyərlər sistemini qəbul edən elmi mühitin mövcudluğu ilə bağlıdır. Sosial sfera təbii sferadan onunla fərqlənir ki, təbiət aləmi kazulluğun və təkrarlığın üzərində qurulduğu halda, sosial-mədəni mühit iradə və dəyərlərin sərbəstliyinə köklənir. Belə yanaş-

ma tarixdə təkrarlanmanın, qanunların inkarını ehtiva edir. Adətən tarixin qanunu olaraq adi formallaşdırılmış dəyərin çıxış etdiyini söyləyirlər. Tarix haqqında danışmaq o halda məna kəsb edir ki, bu, yalnız ümumi dəyərlərə malik olan hansısa sosial topluma münasibətdə baş verir. Burada söhbət özünün dəyərlər dünyasına malik olan, unikal mədəniyyətin daşıyıcısı olan xalq haqqında gedir.

Cəmiyyət təbiətin bir hissəsi olaraq kazuallıq qanunlarına tabedir və eyni zamanda mədəni aləm olaraq cəmiyyətdə lazımı, dəyərli əhəmiyyətə malik normalar hökmranlıq edirlər. Bu baxımdan da tarixi, o cümlədən də hüquq tarixini həm fərdiləşdirilmiş, həm də ümumiləşdirilmiş elmlərin sırasına aid etmək olar. Hüquq tarixi də ümumi tarix kimi aralıq mövqedə qərarlaşmışdır. Empirik məsələlərə doğru can atmaqla onlardan sosial qanunları ayırmaq cəhdləri ortaya çıxdıqda tarix özünün ümumiləşdirmələri ilə sosiologiyaya daha çox yaxınlaşır. Bu məsələdə əlbəttə ki, müəyyən şərtlik mövcuddur, çünki cəmiyyətin təbii və mədəni komponentləri arasında dəqiq hədudların ayrılması mümkün deyildir.

Bir çox sosioloqların yanaşmasına görə, tarix heç bir təkrarlanma tanımır, deməli, hər hansı ümumi qanunlara malik deyildir. Yəni tarix heç zaman iki dəfə təkrarlanmır. Burada ümumi qanunları tarixin konkret zaman kəsiyinə tətbiqən həmişə əlahiddəliyə malik olan tarixi faktların səbəbli-nəticəvi asılılığı ilə qarışdırmaq olmaz. Nümunə üçün deyək ki, respublika idarəetmə formasına malik olan dövlətin yaranmasına gətirib çıxaran şərait və səbəbləri üzə çıxarmaq məqsədilə onun tarixini öyrənmək vacibdir. Burada mövcud olan səbəbli-nəticəvi asılılığı hüquq tarixi aşkara çıxarmalıdır. Belə ki, Azərbaycanda 1918-ci ildə xalq cümhuriyyətinin yaranmasına gətirib çıxaran şərait özünün unikallığına malikdir və heç zaman ikinci dəfə təkrarlana bilməz. Başqa bir ölkədə respublika tipli dövlətin yaranması özünün əlahiddə şəraitlər kompleksinin mövcudluğu zamanı mümkün ola bilər. Burada müəyyən oxşarlığı, analogiyanı müşahidə etmək olsa da, mütləq, yəni olduğu kimi təkrarlanma mümkün deyildir.

Qeyd olunanların əsasında belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, hər bir xalqın tarixi, o cümlədən də hüquq tarixi unikal olduğu üçün, hər bir xalqın özünün əlahiddə inkişaf yoluna malik olması baxımından hüquq tarixində hansısa ümumi qanunların mövcudluğunu iddia etmək olmaz. Hər bir ölkənin hüquq tarixində müəyyən oxşarlıqlar və müəyyən ümumi cəhətlər olsa da, onun dövləti və hüququ həmin ölkəyə xasdır, unikaldır, təkrarlanmazdır. İstənilən konkret dövlətin yaranması, inkişafı, fəaliyyəti və süqutu yalnız ayrıca götürülmüş faktlar kimi baxıla bilər. Əlbəttə iddia etmək olar ki, dövlətlərin əksəriyyəti müharibələr nəticəsində yaranmış və süqut etmişlər. Lakin bu zaman hər bir halda dövlətlərin yaranması və fəaliyyətini itirməsində özünəməxsus təkrarlanmaz vəziyyəti müşahidə etmək olar. Digər tə-

rəfdən belə bir fakta diqqət yetirək ki, hüquqda dövlət formalarının təsnifatı da nisbi və şərti olaraq müəyyənləşdirilmişdir. Çünki konkret dövlətlərin xüsusiyyətlərinə baxdıqda hər hansı təsnifatın natamamlığını görmək olar. Nümunə olaraq göstərək ki, Qərbi Avropa ölkələrindəki və müasir Afrika ölkələrindəki respublikaları yalnız respublika sözünün özü, yəni ad birləşdirir, bütün digər məsələlərdə kifayət qədər böyük müxtəlifliklər mövcuddur.

İnsanlarda oxşar maddi tələbatlar, mövcud hadisələrə onların fizioloji münasibəti və instinktləri olduğundan fərdi və kütləvi davranışın irəlicədən təxmin edilən üsulları ilə standart vəziyyətləri modelləşdirmək tamamilə hüququayğun haldır. Məsələn, cinayətkarlıq kütləvi, kökü kəsilə bilməyən hadisədir. Orta statistik insanın təbii reaksiyası belədir ki, müvafiq normaların və sanksiyaların yumşaldılması və ya aradan qaldırılması zamanı o, cinayət xarakterli hüquq pozuntusu törətməyə meylli olur. Cəmiyyət bu cür asılılığı dərk etdiyindən cinayət qanunvericiliyini formalaşdırır. Bununla belə, cəmiyyətə yalnız fizioloji reaksiyalar sferası kimi baxmaq da düzgün deyildir. O, həm də mənəviliyin, dəyərlərin və ideyaların yer aldığı birliyi ehtiva edir. İnsanın iradə azadlığı onun həyatının maddi şəraiti ilə, onun fizioloji instinktləri ilə olduqca zəif bağlılığa malikdir. İradə azadlığının proqnozlaşdırılması prinsip etibarilə mümkün deyil və bu da sosial inkişafın özünün də irəlicədən təxmin oluna bilməsini istina edir. Bu baxımdan hər bir xalqın hüquq tarixi də özünəməxsusluğu ilə seçilir.

Tarixi-hüquqi hadisələrin meydana gəlməsi və inkişafında rasionallıq və qeyri-rasionallıq meyarlarına diqqəti çəkən hüquq sosioloqları öz diqqətlərini predmetlərin mahiyyətinin aşkarlanmasından daha çox onların zahiri təəcəssümü məsələsinə yönəlmişlər. Onlar tarixi-hüquqi hadisələrin mahiyyətini deyil, onların meydana gəlmə və fəaliyyətinin mexanizmini, strukturunu üzə çıxarmağı başlıca vəzifə kimi görürlər. Bu zaman yaddan çıxarmaq olmaz ki, həm rasionallıq, həm də irrasionallıq sosial-hüquqi proseslərə öz təsirlərini göstərirlər.

Sosial hərəkətlərin məqsədli-rasional, dəyəri-rasional, ənənəvi və affektiv tiplərinin mövcudluğunu və onların izahını açıb göstərən M. Veber yalnız bir halda insan davranışının bilavasitə idraka (məqsədli rasionallıq), digər hallarda isə irrasionallığa əsaslandığını, yəni insan əməllərinin əksər hissəsinin irrasional təbiətə malik olduğunu vurğulayır. Mütəfəkkirin tarixi sosiologiyasının məqsədlərindən biri siyasət, hüquq, iqtisadiyyat, ideologiya, məişət, din sahəsində bütövlüklə rasionallaşmış cəmiyyətin yaradılmasında burjuazianın rolunu göstərməkdən ibarətdir. O, Qərb sivilizasiyasının rifahını avropalıların gerçəkliyin rasionallıq şəklində dərk etmək qabiliyyətlərinin nəticəsi ilə əlaqələndirirdi. Rasionallığın dərinləşdirilməsi Qərb aləminin inkişafının başlıca vektoru olsa da, müəyyən məqamda bu, fərdi azadlığın itirilməsinə də gətirib çıxarır. Dünyaya rasionallıq münasibət insanın mü-

hüm cəhətidir. İnsanlar dünya haqqında bilgilər toplamaqla və onlardan yaradıcı şəkildə istifadə etməklə yaşadıkları məkanı özləri üçün əlverişli bir aləmə çevirməyə səy göstərirlər ki, bunun da bariz nümunəsini məişətin, istehsalın, ailə münasibətlərinin, hakimiyyətin təşkilində, adətlərin, əxlaqın, hüququn mövcudluğunda görmək olar.

Qərbi Avropa ölkələrində qurulan sosial qayda fərdilik və rəsionallığa söykənir. Veberin fikrincə, məhz idrakın sayəsində bazar iqtisadiyyatı əvvəlki qayda ilə müqayisədə daha çox gəlir gətirir, hüquqi dövlət insan həyatının daha təhlükəsiz olmasına, onların hüquqlarının təminatlılığına şərait yaradır, dünyəvi cəmiyyət dini cəmiyyətlə müqayisədə şəxsiyyətə öz tələbatlarını ödəmək üçün daha geniş imkanlar verir.

Tarixin rəsional gedişatı H.Hegel və K.Marks tərəfindən təfərrüatlı olaraq açılıb göstərilir. Hegelin baxışlarına görə, rəsionalizm ənənəsi bəşəri idrak ideyasında öz təcəssümünü tapmışdır ki, bu ideya dünya tarixində geniş intişarını tapmaqla, özünün tam inkişafı yolunda bir sıra mərhələləri keçir.

Ayrı-ayrı fərdlərin və xalqların ziddiyyətli, xaotik maraqlarına rəğmədən bəşəri idrak tarixin hansısa vahid məntiqini formalaşdırır və bütün insanlığı onun ətrafında cəmləşdirir. Obyektiv ruh (mənəviyyət) mərhələsində bəşəri idrak dövlət və hüquqda maddiləşir. Bu prosesin təməli üç fazaya – şərq aləminə (azadlıq bir nəfərə məxsusdur), yunan-roma dünyasına (azadlıq seçilmişlərin nəsibidir) və alman aləminə (hamı azad olmalıdır) malik olan azadlıq ideyasının özünüinkişafına söykənir. Başqa sözlə ifadə etsək, Hegelin mövqeyinə görə azadlıq idrakdan irəli gələn ehtiyacdır. Dövlət və hüquq isə idrakın, azadlıq ideyasının, bütövlükdə insani rəsionallığın yüksək dərəcədə ifadə olunduğu institutlardır. Mütəffəkkir hesab edir ki, vətəndaş cəmiyyətində insanın maddi maraqları, digər fizioloji instinktləri hökmranlıq etdiyi halda, dövlət fərdlərin eqoizmini millətin idrakına tabe edən yüksək mənəviyyətli nümunəsini özündə ehtiva edir. Hegelə görə, tarixin tərəqqisi idraki, rəsional olanların cəmiyyətin həyatından qeyri-rəsionallığı sıxışdırıb çıxarmaqdan keçir. Burada praktiki olaraq insani varlığın idraki başlanğıcları kimi hüququn və dövlətin rolunun gücləndirilməsinə vurğu edilir. Dövlət və hüquq insan idrakiliyinin təcəssümü hesab edən mütəffəkkir haqlıdır. Bu institutların mövcudluğunun zaman hüdudları, onların möhkəmliyinin və effektivliyinin artırılması dövlət və hüququn həyatın idrakla səciyyələnən hansısa fundamental qanunları ilə uzlaşmasını təsdiqləyir.

Tarixi-hüquqi proseslərin inkişafında rəsionalizmin əhəmiyyəti K.Marksın təlimində daha geniş şəkildə ifadə olunur. Bu təlimdə öz hüquqları uğrunda mübarizə aparən əzilən kütlə sosial islahatçılığın subyekti kimi çıxış edir. Bəşəriyyətin kommünizmə doğru hərəkətinə başçılıq edə biləcək, elmi sosializm prinsiplərinə əsaslanaraq antoqonist ziddiyyətlərdən xali olan sinifsiz cəmiyyət qurmaq iqtidarında olan bu kütlənin, yəni prole-

tariatın səyi nəticəsində dövlət tədrisən ləğv olunur, yeni tipli, ali mənəvi və əqli keyfiyyətlərə malik insan formalaşır və həmin insanın yeni keyfiyyətləri özünüidarəetməyə keçid etməyə şərait yaradır. Adı çəkilən təlimin əsas müddəaları insanın öz həyatını rasional şəkildə təşkil etmək imkanlarına inamı əks etdirir, yəni insanların şüurunun kökündən dəyişməsinin labüdlüyünə və onun daha çox rasionallaşmaya məruz qalacağına inam bu müddəalarda ifadə olunur. K.Marks haqlı olaraq belə bir qənaəti ortaya qoyur ki, insanların başlıca xüsusiyyəti onların məqsədyönlü fəaliyyətidir və məhz bunun nəticəsində tarixin gedişatı dəyişikliyə məruz qalır. İnsanlar ictimai münasibətlərin formalaşmasında özlərinin fəal rolunu getdikcə daha çox dərk edirlər ki, bu da artıq onların öz fəaliyyətlərini məqsədyönlü şəkildə həyata keçirmələrini şərtləndirir.

Tarixi inkişafın müxtəlif dövrlərində hüququn, onun norma və institutlarının formalaşmasına, transformasiyasına, təkmilləşməsinə və inkişafına insanların bilikləri, yetkinlik səviyyəsi, düşüncə və davranışlarından çıxış edərək bu və ya digər sosial-hüquqi məsələyə münasibəti, eləcə də onların həyatı mənafeələrinin təsiri altında öz aralarında formalaşdırdıqları ictimai əlaqələr əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmişdir. Görkəmli mütəfəkkirlər İbn Həldun, J.J.Russo, A.Ketle və digərləri insan birliklərinin iradəsini, yəni ictimai rəyi dövlətin hüquq sisteminin, qanunvericiliyin formalaşmasının özülü hesab edirdilər.

Bu mənada XIX əsrin mütəfəkkirlərindən Oqyüst Kontun belə bir fikrini göstərmək olar ki, “hüquqi qanun apriori, yəni təcrübədən kənar anlayışlardan deyil, təcrübənin özündən irəli gəlməlidir. Şübhəsiz ki, insanlıq özünün davranış qaydalarını əbədi olaraq yalnız xəyali motivlərlə əsaslandırmağa məhkum oluna bilməz... Qanunvericilik aktları sırf şəxsi maraqları deyil, ictimai mənafeələrin prioritetini ifadə edirlər” (10, c.58) Qanunvericiliyin təkmilləşməsinə cəmiyyətin təkamülü ilə əlaqələndirən mütəfəkkir sosial təkamüldə prioriteti “pozitiv” təfəkkürün təşəkkülünə verirdi. Onun fikrincə, məhz “pozitiv” təfəkkürün təsir sferasının genişlənməsi cəmiyyətin tərəqqisini təmin etməli idi.

İngilis filosofu və məntiqçisi Con Stüart Mill hüquq qaydasının təbii sosial qaydaya əsaslandığını iddia edən sələfi O.Kontun ideyalarını bir qədər də inkişaf etdirərək göstərirdi ki, “hüquq sosial konsensusun bir hissəsi, adətlər və hüquqi qanunlar isə qeyri-təbii sosial şərtlərdir. Bunlar xalqın milli xarakteri, rəyləri, hissələri və mənəviyyəti ilə müəyyən edilirlər” (12, c.247). C.Mill cəmiyyətdə möhkəm və sabit hüquq qaydasının bərqərar edilməsi üçün üç mühüm amilin – tərbiyə sisteminin, sadıqlıq və ya loyallıq hissəsinin, eyni cəmiyyətin və ya dövlətin üzvləri arasında “güclü və işgüzar əlaqə prinsipinin” (12, c.270) (burada söhbət eyni idarəetmə altında yaşayanların arasındakı həmrəylik hissələrindən gedir) zəruri olduğunu vurğulayır.

İlk dəfə hüquqşünaslar özlərinin təcrübələri əsasında ictimai rəyin vacibliyini və əhəmiyyətini dəyərləndirməklə sosioloqların da diqqətini bu fenomenə istiqamətləndirmişlər. Artıq bir əsrdən çoxdur ki, ictimai rəyin təhlili məsələləri hüquqşünaslıqda da önəmli yerlərdən birini tutur. Görkəmli hüquqşünas alim, məşhur vəkil Anatoli Fyodoroviç Koni qeyd edirdi ki, hakimə olan inam onun fəaliyyətinin başlıca şərtidir. Qanunvericinin məqsədlərinin canlı və müstəqil ifadəsi olan hakimin vicdanının göstərişləri ilə özbaşınalığı arasında böyük fərq mövcuddur. Mühakimə icraatı hakimi canlı insanla iz-üzə qoyur. Məhkəmə prosesində aşkarlığın və şifahiliyin tətbiqini mühakimə etmək üçün materialın qavranılmasının başlanğıcını qoymuş oldu. Hakimlik fəaliyyətinin yeni elementi də məhz bundan meydana gəldi (9, c.33). XIX əsrin ikinci yarısı – XX əsrin əvvəllərində parlaq məhkəmə nətiqi kimi tanınmış A.F.Koninin bu mülahizələri onu deməyə əsas verir ki, bu və ya digər mübahisəli halın həlli zamanı məlum həqiqətlərə istinad etməklə kifayətlənmək obyektiv nəticələrə gətirib çıxarmır. Çünki hakimlərə xarici təsir amilləri içərisində ictimai rəyin xüsusi çəkisi də yer alır.

Bununla belə, qeyd olunanlara rəğmən insan birliklərinin və onların yaratdıqları siyasi-hüquqi institutların həyati fəaliyyətində idrakin rolunu həddindən artıq şişirtməyin tərəfdarı olmayanlar da vardır. Belə ki, dünyanın və insanın irrasional mahiyyətə malik olduğunu əsaslandıran müxtəlif fəlsəfi-hüquqi təlimlərdə dini hisslərin və instinktlərin insanların davranışını daha artıq dərəcədə müəyyənləşdirdiyi iddia olunur. Bir çox mütəfəkkirlər belə bir nəticəyə gəlmişlər ki, varlığın əsasında hər şeyi əhatə edən, universal, irrasional mahiyyətə malik olan həyat durur. Metofiziki incəlikləri bir kənara qoysaq deyə bilərik ki, müasir elm müasir həyat formalarının yalnız meydana gəlməsi və fəaliyyətinin mexanizmini müəyyən etməyə qadirdir. Həyatın ilk mənbəyinin nədən ibarət olduğu hələ də elm üçün açılmamış sirr olaraq qalır. İnsanın özünün yaranışının, bitki və heyvanlar aləminin meydana gəlməsinin səbəbləri müasir dövrümüzdə öz irrasional mahiyyətini saxlayır. Həyatın əsasən irrasional olduğu iddia edilirsə, onun təzahürləri olan dövlət və hüququ yalnız rasional sferaya aid etmək də sual doğurur.

Bəşəriyyətin tarixinin, o cümlədən də hüquq tarixinin unikalığı hər şeydən əvvəl onunla şərtlənir ki, o, yalnız iqtisadi, coxrafi amillərlə deyil, həm də daha çox öz mahiyyəti etibarilə irrasional olan insan iradəsi ilə müəyyənləşdirilir. Bu baxımdan da tarixin məhz fəal azlıq, tənqidi düşüncə tərzinə malik şəxsiyyətlər, fərdi və kütləvi irrasional insani iradə tərəfindən yaradıldığı iddia olunur. Şəxsiyyətlər öz iradələri ilə hadisələrin gedişatını müəyyən etməyə, qeyri-adi görünən siyasi-hüquqi tərtibləri ortaya çıxarmaqla tarixin istiqamətini dəyişməyə müvəffəq olurlar.

Bəzi mütəfəkkirlərin, xüsusən də Aristotel və Hegelin baxışlarında

belə bir fikir ifadə olunur ki, dövlət ideyası dövlətin özündən əvvəl gəlir və dövlət bu ideyanın öz düşüncələrində daşıyan xalqlar tərəfindən yaradılır. Faktiki olaraq bu fikirlərdə xalqların iki qismə – dövlət yaratmaq iqtidarında olanlara və belə qabiliyyəti olmayan xalqlara bölgünü görmək olar. Qeyd olunan mövqə ilə razılaşmamaq çətinidir. Çünki həqiqətən də xalqların mental xüsusiyyətləri onlarda dövlətçiliyin təşəkkül tapmasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərilir. Lakin bu heç də o demək deyildir ki, siyasi-hüquqi institutların əsasında hansısa rəşional başlanğıc, şüur durur. Dövlət quruculuğu işində ideyanın ilkinliyi mücərrəd məsələdir və əldə olunması olduqca çətin olan subutların mövcudluğu vacib şərtədir. Eyni zamanda dövlət quruculuğu işində millətin həyati gücü və onun imkanları arasındakı əlaqəni inkar etmək mümkün deyil, lakin bunu sübut etmək çətinədir.

Qeyd olunanların əsasında iddia etmək olar ki, hüquq eyni zamanda həm rəşional, həm də irrəşional sferaya aiddir. Həm qədim və orta əsrlər hüququ, həm də müəşir hüquq cəmiyyətin öz həyatını tənzməmək üzrə məqsədyönlü fəaliyyətini açıq şəkildə nümayiş etdirir. Hüquq abidələri, hüquq elmi, dövlətlərin qanunvericilik siyasəti, müəşir qanunlar insanların həyati fəaliyyəti üçün hüququn təbiəti və əhəmiyyətinin yüksək dərəcədə dərk olunması haqqında şəhadət verir. Bununla belə, yalnız hüquq deyil, istənilən sosial normativ sistem, yəni adət, əxlaq, din insanların və onların birliklərinin qeyri-şüuru vəziyyəti və instinktləri ilə düşündüyümüzədən də daha çox bağılıdır. Təbiətdə olan digər canlılar kimi, insanların da təbiəti onları həmin canlılara uyğun surətdə özünü aparmağa vadar edir. İnsanlar da daxil olmaqla bütün canlıların “normativ sistemləri” nəslin yaşaması və onun artımının təmin edilməsi kimi başlıca səbəbə malikdirlər. Özünü-qoruma instinktləri fərdləri vahid nizam-intizama, vahid həyat ritminə tabe etdirə biləcək normaları yaratmağa sövq edir. İnsani nizamlamalar digərləri ilə müqayisədə idraki, məqsədyönlü fəaliyyət zəmininə malik olmaq baxımından daha mürəkkəbdirlər. Bununla belə, insan davranışının və onun tənzməyicilərinin bioloji, qeyri-rəşional əsası dəyişilməz olaraq qalır, dəyişilən yalnız onun təsirinin forma və üsullarıdır.

Fərdlərin və insan kollektivlərinin öz davranışlarında idrakdan daha çox inamı, nüfuzu, ehtirasları rəhbər tutmaları tədqiqatçıları heç də sosial hadisələrin öyrənilməsindən imtina etmələrinə gətirib çıxarmamalıdır. Əlbəttə ki, elm insan davranışının mexanizmini öyrənmək məcburiyyətindədir, lakin bu davranışın irrəşional təbiətini üzə çıxarmaq olduqca müşkül məsələdir.

Hüquq tarixi elmi müxtəlif tarixi dövrlərdə mövcud olmuş dövləti-hüquqi institutların əmələ gəlməsi, inkişafı və fəaliyyətinin həm rəşional, həm də qeyri-rəşional faktorlarla şərtlənməsini, sosial-hüquqi hərəkətlərin bu formalarının bir-birilə qəribə də olsa, qarşılıqlı əlaqədə olmasını əsaslı

şəkildə nümayiş etdirir. Hüququn formalaşması və inkişafı həm insanların şüurunda potensial şəkildə öz təcəssümünü tapan yüksək mənəvi keyfiyyətlərlə, şəxsiyyətin yüksək etik tələbatları və idrakı ilə, həm də onların şüur və mədəniyyət səviyyəsindən asılı olmayan müəyyən irrasional proseslərlə şərtləndirilə bilər.

İnsanların formalaşdırdıqları sosial institutlar və normalar fəaliyyət qanunları ilə xarakterizə olunurlar və bu qanunlar cəmiyyətin təbiətindəki obyektiv qanunauyğunluqları əks etdirilər. Bu baxımdan da hüququn mahiyyətini aydınlaşdırmaq üçün müvafiq normaların və qaydaların işlənilib hazırlanmasından deyil, ictimai münasibətlərin təhlilindən başlamaq daha düzgün olardı. Burada söhbət hüquq münasibətləri kimi səciyyələndirilən ictimai münasibətdən gedir. İstənilən siyasi-hüquqi sistemdə mövcud olan çatışmazlıqların aradan qaldırılması üzrə hüquqi tədbirlərin işlənilib hazırlanması ictimai rəyin öyrənilməsi, rasionel yanaşma, müvafiq sosioloji təhlillərin və müşahidələrin aparılması olmadan bitkin səciyyə daşımayacaqdır.

Cəmiyyətin ilkin silki mərhələsindən fərqli olaraq hüquq bərabərliyinə əsaslanan vətəndaş cəmiyyətinin formalaşması və onu təmsil edən birliklərin insanların düşüncə və davranışlarına əhəmiyyətli dərəcədə təsiri nəticə etibarilə dövlət və hüquqa münasibətdə yeni baxışların ortaya çıxmasını şərtləndirmiş oldu. Ötən əsrin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycanda milli azadlıq məfkurəsinin oyanışı, bir sıra siyasi partiyaların və ictimai birliklərin yaranması müxtəlif təbəqələrdən olan insanların siyasi və hüquqi dünyagörüşünə olduqca böyük təsir göstərirdi.

Həmin dövrdə formalaşan vətəndaş cəmiyyəti institutlarının təsiri nəticəsində dövlət qarşısında hüquq və azadlıqların bəyan edilməsi və onların təminatı ilə bağlı çoxsaylı petisiyalar irəli sürüldü. Bu petisiyalarda yer alan demokratik ideyalar hüquq sisteminin yenilənməsinə gətirib çıxardı və xüsusən də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə qəbul edilən qanunvericilik aktlarının əsasını təşkil etmiş oldu. Sovetlər Birliyi dönəmində rəsmi ideologiyanın sosializm ideyaları əsasında formalaşdırıldığını nəzərə alsaq, burada sosial hüquqlara daha geniş yer ayrıldığını söyləyə bilərik. Lakin bolşeviklərin hakimiyyətinin ilk illərində əvvəlki hüququn bütövlükdə aradan qaldırılması cəhdləri neqativ nəticələr doğurmuşdu. Müqayisə üçün deyək ki, Avropanın sosialist ölkələrində yalnız siyasi və iqtisadi strukturların yeniləndiyini və hüquqşünaslıq sahəsində əvvəllər özünü doğrultmuş və pozitiv nəticələri ilə insanlığa xidmətdə davam edən bir çox nəzəri və praktiki sahələr qorunub saxlanılmışdı. Burada bir məqam da vurğulanmalıdır ki, əvvəlki qanunların bu və ya digər dərəcədə xüsusi mülkiyyətlə bağlı olub-olmamasından asılı olmayaraq, onlar yeni iqtisadi və sosial-siyasi sistemə uyğun şəkildə təfsir edilir və bu zaman Sovetlər Birliyində baş alıb

gedən düşünülməmiş radikalizmə yol verilmirdi.

Tədrisən ölkəmizdə inkişaf etmiş ölkələrin hüququnun bir çox müddəaları resepsiya edilmiş, onlar Azərbaycan xalqının əsrlərlə ərsəyə gətirdiyi və müasir dövrümüzə qədər ötürdüyü zəngin irsi özündə ehtiva edən milli dəyərlərlə həmahənglik təşkil etmiş və xalqımızın siyasi-hüquqi düşüncəsində və davranışlarında yer almaqla, hüquq sistemimizin, əsasən də mülki qanunvericiliyimizin özülünü təşkil edən postulatlarla çevrilmişdir. İctimai münasibətlərin bugünkü inkişaf səviyyəsi cəmiyyət üzvlərinin maraq və tələbatlarının müəyyən mənada dəyişməsi ilə şərtlədirilir. Müasir dövrdə Azərbaycanda sosial qrupların və ayrı-ayrı fərdlərin düşüncə tərzində və davranışlarında milli ideologiyanın dərin kök salması, milli dövlətçiliyin möhkəmləndirilməsi fonunda milli hüquq sisteminin təkmilləşdirilməsinə olan ehtiyac və bütün bunların sosial-hüquqi dövlətin qurulması və inkişaf etdirilməsi ilə əlaqələndirilməsi, qanunvericiliyin cəmiyyət üzvlərinin mənafeləri və onların layiqli həyat şəraitinin təmini istiqamətində təkmilləşdirilməsi dövlətin hüquq siyasətinin işlənilib hazırlanması zamanı mütləq nəzərə alınmalı ən önəmli məsələlərdir.

ƏDƏBİYYAT

1. İsmayılov X.C. Azərbaycanın hüquq tarixi: Dərslük. – Bakı: Elm və Təhsil, - 2023 (2015), - 588 s.
2. İsmayılov X.C. Azərbaycanın hüquq tarixinin metodoloji aspektləri // "Hüquq elminin müasir problemləri: Azərbaycan Respublikasında insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinin yeni tendensiyaları" mövzusunda VI Respublika elmi-nəzəri konfransının materialları. – Bakı: - 2016, - s.68-70
3. Məlikova M.F. Hüquq nəzəriyyəsi. – Bakı: Elm və təhsil, - 2021 (2019), - 448 s.
4. Məlikova M.F. Hüququn sistemi və sistemliliyi / Qloballaşan cəmiyyətdə hüquq elminin aktual problemləri» mövzusunda respublika elmi konfransının materialları. 09.04.2008. – Bakı: - 2008, - s.3-5.
5. Алексеев С.С. Право. Опыт комплексного исследования. – Москва: Статут, - 1999, - 712 с.
6. Васильев А.М. Правовые категории. Методологические аспекты разработки системы категории права. – Москва: Норма, - 2020 (1976), - 264 с.
7. Гегель Г.В.Ф. Философия истории. – Москва: Директ-Медиа, - 2012, - 950 с.
8. Керимов Д.А. Методология права. Предмет, функции, проблемы философии права. – Москва: СГУ, - 2011, - 521 с.
9. Кони А.Ф. Избранные произведения. Сост. А.Б.Амелин. – Москва: Госюриздат, - 1956, - 888 с.
10. Конт О. Дух позитивной философии (Слово о положительном мышлении). Перевод с французского И.А.Шапиро. - Ростов н/Дону: - - 2003, - 256 с.
11. Марченко М.Н. Проблемы общей теории государства и права в 2-х томах. – Москва: Проспект, - 2022 (2007), - Т.1, - 744 с.
12. Милль Дж.С. Система логики силлогической и индуктивной // Западноевропейская социология XIX века. - Москва: Международный Университет Бизнеса и Управления, - 1996, - 352 с.

13. Право Кавказской цивилизации: Научно-исследовательский проект / Шапсугов Д.Ю., Исмаилов Х.Дж. и др. - Ростов на-Дону- Нальчик: Каб.Балк.ун-т, - 2014, - 315 с.
10. Ракитов А.И. Историческое познание. М., Политиздат, 1982, 303 с.
15. Раянов Ф.М. Проблемы теории государства и права (юриспруденции). – Москва: Право и государство, - 2003, - 304 с.
16. Романович-Славатинский А.В. Система русского государственного права в его историко-догматическом развитии, сравнительно с государственным правом Западной Европы. – Киев: Тип. Г.Л.Фронцкевича, - 1886, - ч.1, - § 6, - 299 с.
17. Фейерабенд П. Избранные труды по методологии науки. – Москва: Прогресс, 1986, 542 с.
18. Черненко А.К. Теоретико-методологические проблемы формирования правовой системы общества. - Новосибирск: Наука, - 2004, - 289 с.
19. Weber M, *Gesammelte Politische Schriften* (Собрание политических сочинений). – München: Mohr Siebeck, - 2008 (1921). - 621 s.

НЕКОТОРЫЕ МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ИЗУЧЕНИЯ ИСТОРИИ ПРАВА

Х.Дж.ИСМАЙЛОВ

РЕЗЮМЕ

Научный подход к познанию истории права предполагает концептуальное и теоретическое осмысление и оценку исторических фактов и явлений. Решение этой задачи может быть достигнуто опираясь на использование общенаучных, специальных методов исследования, что требует совершенствования методологических основ историко-правового познания, глубокого анализа различных направлений методологии права. В статье фокусируется внимание на значении и роли методологии в изучении глубинных пластов истории права.

Ключевые слова: методология истории права, рациональность, иррациональность, общественный прогресс, индивидуальность, разумность.

SOME METHODOLOGICAL ASPECTS OF STUDYING THE HISTORY OF LAW

Kh.J.ISMAYILOV

SUMMARY

A scientific approach to understanding the history of law involves a conceptual and theoretical understanding and assessment of historical facts and phenomena. The solution to this problem can be achieved by relying on the use of general scientific, special research methods, which requires improving the methodological foundations of historical and legal knowledge and in-depth analysis of various areas of legal methodology. The article focuses on the importance and role of methodology in the study of the deep layers of the history of law.

Keywords: methodology of the history of law, rationality, irrationality, social progress, individuality, reasonableness.